GRADE 8 KISWAHILI NOTES

SARUFI

Ni utaratibu wa sheria zinazotawala matumizi sahihi ya muundo wa lugha.sheria hizi za lugha ndizo huleta ufasaha na usanifu katika luhga na kumwezesha mzungumzaji kuelewa tungo zinazotolewa na mzungumzaji. Kila lugha huwa na sheria zake katika utunzi wa maneno.

AINA ZA MANENO

kuna aina nane za maneno katika lugha ya Kiswahili. Hizi ni

a. vivumishi
b. viwakilishi
c. nomino
d. vielezi
e. vihusishi
f. vihisishi
g. viunganishi
h. vitenzi

NOMINO

Ni aina ya maneno inayotaja majina ya watu, mahali , kitu , au hali. Ili sentensi iwe kamili lazima nomino au kiwakilishi chake kitumiwe. Kuna aina saba za nomino , hizi ni:

Nomino za pekee/ maalum

Hizi ni nomino halisi zinazotaja majina ya watu, mahali, siku au miezi vitu na Mungu

Nomino hizi zinapo andikwa ,hutangulizw kwa herufi kubwa.nomino hizi ni:

Nomino zinazotaja mahali: Kenya, Tanzania , Eldoret Kisumu, Mlima Kenya, Mto Nyiro .n.k

Nomino zinazotaja siku : Jumapil, Jumanne n.k

Nomino zinazotaja sikukuu: Siku ya Madaraka, Krisimasi, Iddi Mubarak n.k

Nomino zinazotaja majina ya watu: Faith, Adul, Jelimo, Nafula. Otieno. Nk

Nomino zinazotaja miezi: Agosti, January , Oktoba.

Nomino zinazotaja dini: Kiyahudi Kiiislamu , Kikristo.

Nomino zinazotaja luhga na lahaja: Kingereza , Kiamu, Kiarabu Kijaluo.

NOMINO ZA KAWAIDA

Nomino hizi hutaja vitu vya kawaida visivyo vya kipekee, havina ubainifu wowote.sio lazima ziwe na herufi kubwa katika maandishi kama vile zilivyo nomino za pekee.nomino hizi zinaweza kuwa na umoja na wingi, hata hivyo kuna baahdi ya nomino za kawaida ambazo zina umoja au wingi tu.

Kwa mfano:

mwalimu/ walimu

kiti/viti

mtu/watu

redio (haina wingi)

NOMINO ZA DHAHANIA

Ni majina ambayo hufikiriwa tu , hayawezi kugusika , kuonekana, kunusika wala kusikika. Mara nyingi huanza kwa kiambishi 'U' ingawa zingine zinaweza kuanza kwa herufi tofauti. Nomino hizi huwa katika fikra au akilini ma mtu.

Kwa mfano : ujinga, wivu , urembo, unono, woga ,wema , chuki mawaidha, utukufu mapenzi.

NOMINO ZA JAMII/ MAKUNDI

Haya ni majina ambayo hutaja vitu vilivyo katika vikundi, ni nomino ambazo ndani yake kuna vitu vingi. Hufumbata maana ya jumuiya ambayo inasifa yakauli moja.

Kwa mfano : Baraza la mawaziri, halaiki ya watoto ,, umati wa watu.

NOMINO ZA KITENZI JINA/ KITENZI

Ni majina ambayo huundwa kutokana na kitenzi. Hutambulishwa na kiambishi ‘KU’

Kwa mfano kucheza , kuimba , kusoma, kuchunguza.

NOMINO ZA WINGI

Ni nomino ambazo hutokea kwa wingi. Nomino hizi ni za kawaida ila tu hutokea kwa wingi pekee.

Kwa mfano:marashi, matata, marashi , mate , maji , machozi, matumizi, maringo,maudhui.

NOMINO AMBATA/AMBATANI.

Ni majina ambayo huundwa kutokana na maneno mawili mbalimabli

Kwa mfano :

mpiga+ picha= mpigapicha

kinasa+sauti= kinasa sauti.

VIVUMISHI

Ni neon linalo eleza zaidi kuhusu nomino huvumisha nomino au majina. Kuna aina mbali mbali za vivumishi

VYA SIFA : ni vivumishi vinavyoeleza sifa za nomino, jinsi gani illivyo. Vivumishi hivi hubadilika kutegemea ngeli za majina, yaani huchukuwa upatanisho wa kisarufi. K.m

-zuri(dada mzuri, ndizi nzuri)

-baya(mtu mbaya, kitu kibaya)

-tamu(chakula kitamu, maneno matamu)

VYA IDADI : vivumishi hivi hufafanua jumla ya vitu vinavyohesabika au visivyohesabika. Vivumishi hivi huchukuwa viambishi kutegemea ngeli inayo husika.

Kwa mfano:

--ili (watu wawili, mawe mawili, runinga mbili)

-haba(miti haba, watu haba , runinga haba)

-chache(miti michache, watu wachache, , runinga chache)

-ingi(watu wengi, miti nyingi, runinga nyingi)

VIVUMISHI VIONYESHI/ VIASHIRAI

Huonyesha umbali au ukaribu wa nomino. Vivumishi hivi ni kama huyu, hawa, wale, hao, hivi . hapa .pale, mle.

Vivumishi vionyeshi visisitizi

Hutilia mkazo swala , jambo , nomino au jambo Fulani linalorejelewa kwa mfano: pale pale, kukohuko, mumo mumo, uu huu uo huo, uleule.

Vivumishi vya pekee

Vivumishi hivihuchukuwaa viambishi vya ngeli husika.

-*enye :* hutumika kuonyesha kuwa nomino Fulani inamiliki kitu

Fulani k.m

mawe yenye rangi,

watu wenye miraba minne.

-*enyewe:* husisitiza nomino inayorejelewa.

Kwa mafano

mtoto mwenyewe alienda,

kiti chenyewe kilivunjika.

-*ote :* huonyesha ujumla wa vitu, watu au kitu pasipo na kubakisha.

Kwa mfano wageni wote wamewasili,

mawe yote yali tumika.

0-0te : huonyesha dhna ya bila ubaguzi’. Hutumiwa kumaanisha kila’

Kwa mfano : wageni wowote watawasili.

Mawe yoyote yatatumika

-*ingine:* hurejelea hali ya kuwa ‘ tofauti au ‘zaidi ya kitu ‘au mahali fulani.

Kwa mfano :

Amenunua lori lingine

Kuchapa kwingine kunatisha.

-*ingineo*: hutumiwa kumaanisha badala ya[au tofauti na’ kitu kingine. Pia hutumika kama hitimisho ya orodha ambayo haikukamilika.

Kwa mfano:

Watu wengineo hapa ni wabaya

Bakuli linginelo nila mtoto.

VIVUMISHI VIMILIKISHI

Vivumishi hivi huonyesha kitu Fulani kinamilikiwa na nomino fulani.

Kwa mfano

Kiti chake

Redio yangu.

Vivumishi hivi hubadilika kiumbo kutegemea ngeli za nomino zinazotumika.

VIVUMISHI VIULIZI

Huuliza swali kuhusiana na nomino inayohusika.

Kwa mfano : kiuulizi gani hakichukui kiambishi chochote na hutumika katika nominoya ngeli zote.

Kiulizi –pi huambishwa kiambishi kwenye nomina ya ngeli.

Kiulizi –ngapi vile vile huambishwa kiambishi lakini huuliza idadi ya nomino katika wingi pekee

vivumishi nomino/ vivumishi vya jina kwa jina.

Hivi ni vivumishi vinavyo tumia nomino au majina kuvumisha nomino nyingine. Huchukuwa nafasi ya kivumishi katika sentensi ambapo huvumisha nomino nyingine.

Kwa mfano

Dada askari aligombea kiti cha eneo bunge.

Mwanasiasa zeruzeru anazifa nzuri.

Vivumishi vya a- unganifu: vivumishi hivi huundwa kwa mzizi wa kihusishi-a unganifu'. Vivumishi hivi hufananua daraja , umilikaji, au aina ya nomino husika. A, unganifu ina nafasi mbalilmbali katika sentensi kutegemea jinsi imetumika.

Kwa mfano

Mtoto wa dada amewasili--- umilikaji

Gaidi wa alshabab ni yule – kitambulizi/ aina.

Vivumishi rejeshi ni vivumishi vinavyo onyesha urejelezi wa nomino. Matumizi ya –ye na- o- ya urejeshi.

Kwa mfano

Mbuzi waliokufa watatupwa.

Gaidi aliyeshikwa atashtakiwa.

VITENZI (T)

Ni viarifa au maneno yanayotumiwa kuonyesha vitendo vinavyofanywa.vitenzi huwa na maana mbalimbali kulingana mnyambuliko wake. Kuna ina mbalimbali za vitenzi

VITENZI HALISI

Vi vitenzi vinavyo elezea matukio yanayofanyika, yatakayofanyika, yaliyofanyika,

yatakayofanyika kwa nomino au jina k.m kulia kucheza kuimba. Vitenzi halisi vinaweza kutumiwa zaidi ya moja katika sentensi.

Kwa mfano

Rais amewasili nchini.

Mama anawalisha mifugo wake.

Vitenzi vikuu

Ni aina ya vitenzi halisi. Huwa na ujumbe mkuu katika sentensi . Hutokea cha pili katika sentensi iwapo kuna vitenzi viwili katika sentensi.

kwa mfano

Askari wa jiji walikuwa wakiwachapa wachuuzi kiholela

VITENZI VISAIDIZI TS

Hutumika na vitenzi vikuu au halisi katika sentensi ilikukamilisha jambo. Hutokea cha kwanza katika sentensi na kufuatwa na kitenzi halisi au kikuu , ilikuonyesha wakati kama ujao, uliopita ambapo kitendo kimefanyika.

Kwa mfano

Wanamichezo watakuwa wakipewa fidia na serikali.

Mtoto alikuwa akicheza na paka.

VITENZI SAMBAMBA

Ni vitenzi vinavyotokea kwa pamoja katika sentensi ilikutoa ujumbee kamili. Vitenzi vikuu vikitoke pamoja na vitenzi visaidizi kwa mfulilizo basi huitwa vitenzi sambamba.

Kwa mfano

Mtoto alikuwa akicheza na paka.

Baba alikwisha tambua alikuwa mkaidi.

VITENZI VISHIRIKISHI (S)

Ni vitenzi vinavyohitaji vijalizo ilikukamilisha uarifa wao kimaana.vitenzi hivi

huonyesha hali au tabia Fulani ya kitu au mtu isiyokuwepo. Vitenzi hivi huwa vya aina mbili

vishikishi vikamilifu

Huchukuwa viambishi vinavyowakilisha nafsi, ngeli, wakati, au hali timilifu k.m 'ngali'' kuwa'

Mifano

Mtama ule ungali nkwenye jua.

Wanafunzi wamekuwa na mitihani wiki hii.

VITENZI VISHIRIKISHI VIPUNGUFU

Vitenzi vya aina hii havichukui viambishi vya wakati au ujao, hata hivyo huchukuwa viambishi vya nafsi au nafsi. Hivi ni ni, si ndi-, u, na li

Mifano katika sentensi

Kaka yu mtanashati.

Yeye ni mefu

VIWAKILISHI.

Ni maneno yanayowakilisha nomino katika miktadha mbali mbali. Hufanya kazi ya jina katika sentensi , pia huitw vibadala .kuna aina mbalimbali ya viwakilishi.

VIWAKILISHI NAFSI HURU

Ni vile vinavyotumiwa kuonyesha umoja nawingi wa nafsi tatu za viumbe hai katika ngeli ya A-WA

Mimi , wewe ,sisi, yeye,wao, nyinyi.

VIWAKISHI NAFSI TEGEMEZI

Ni viambishi ngeli vya A-WA vinavyoambatanishwa na vitenzi, huwakilisha nafsi ya tatu. K.m

Wa watimba, mimi nitaimba.

VIWAKILISHI VIMILIKISHI

Huonyesha umilikaji wa nomino.

Mifano

Wangu ameenda

Wetu amewasili

VIWAKILISHI VIULIZI

Haya ni maswali yanayo wakilisha nomino.

Kwa mfano

Nani amefariki?

Wapi ni pake?

Ni yupi aliye na dosari?

Viwakilishi vya idadi

Hutaja idadi ya nomino.

Mifano

Wengi wameenda

Mmoja ni wake.

Wachache wataadhibiwa.

VIWALKISHI VIONYESHI

Husimamia nomino kuonyesha umbali au ukaribu uliko baina ya vitu viwili au zaidi.

Mifano

Yule ni mamake

Haya yatajadiliwa

Huo unatisha.

VIWAKILISHI VISISITIZI.

Mifano wawahawa ndio wezi waliotuingilia

Kilekile kimevunjika.

VIWAKILISHI VYA 'A' UNGANIFU

Huundwa kwa matumizi ya kihusishi -a- unganifu ilimkusimamia nomino.

Mifano.

Wa sita amewasili(wakimbiaji)

Wa shamba(jogoo)

VIWAKILISHI VYA SIFA

Viwakilishi hivi huwakilisha tabia ya nomino .

Mifano

Mbaya aliuwawa(mzee)

Mrembo alitekwa nyara(binti)

VIWAKILISHI VIREJESHI

Hutokea pale ambapo amba- inasimama badala ya nomino

Mifano

Ambaye ameaga(fidel)

Ambayo haipendezi(chai)

VIWAKILISHI VYA PEKEE

Huchukuwa maumbo mbalimbali kutegemea jinsi inavyotumika. Kwa mfano

-ote (wote) wote waenda

-enye (mwenye) mwenye kuiba ni Yule)

o-te(zenyewe) zenyewe zmeoza.

-ingine(jingine) jingine ndilo hillo.

-ingineo (mengineo) mengineo yataliwa

VIUNGANISI (U)

Ni neno au vifungu vya maneno vinavyo unganisha sentensi, virai au vishazi pamoja. Baadhi ya viunganishi ni kama na, au, lakini, kwa sababu, fauka ya , klicha ya, seuze ya, kwa maana n.k wanafunz i wataje baadhi.

Mifano

Licha ya Musa kuwa mwezi pia ni jambazi.

VIHUSISHI

Ni maneno yanayoonyesha uhusiano uliopo baina ya vitu, mahali watu au neon moja na jingine.

Vihusishi vya wakati kabla ya , tangu, hadi, baadaya.

Vihusishi vya mahali ndani ya , kando ya, chini ya, kati ya, ukingoni

vihusishi mwa sababu kwa ajili ya, kwa vile kwa sababu ya n.k

VIHISISHI(H.)

ni maneno yanayo onyesha hisia za mzungumzaji.

Mifano Laiti! Lo! Oyee! Hoyee!

Zoezi

Tunga sentensi kwa kutumia vihisishi vifuatavyo

Maskini!, alhamdulullaih!, bu!, chubwi!

VIELEZI(E)

Ni maneno yanayotoa taarifa zaidi kuhusu kitenzi. Heleza jinsi kitendo kilivyo tendwa tendeka. Kuna aina mbalimbali ya vielezi

VIELEZI VYA NAMNA/JINSI

Hueleza namna au jinsi tendo lilitendeka . tendo lilitendeka aje.

Mifano

Mkongwe alitembea poleole.

VIELEZI VYA MAHALI

Huonyesha au kueleza mahali tendo limetoka. Hueza jengwa kwa viambishi tamati –ni mifano alienda nyumbani, au kwa viambishi kama –po, -mo,-ko.

Mifano

Walimoingia wamejaa kunguru

Alikoenda nikucha

VIELEZI VYA WAKATI

hueleza wakati tendo linapofanyika. Huwa maneno kamili ya wakati usiku, jioni au vikadokezwa kwa kiambishi –po kilichoambishwa kwenye wa kitenzi.

Mifano

Alipowasili shimanzi ijijaa.

Tutahudhuria siku ya pili.

Alijifungua usiku.

VIELEZI VYAA IDADI

Hutaja kiasi ambacho kitendo kilifanywa, kitafanywa , huonyesha kitendo kimetendwa mara ngapi kwa mfano mara nyingi, tena, kila mwaka.

MNYAMBULIKO WA VITENZI.

Ni hali ya kuongeza viambishi kwenye mzizi , haswa viambishi tamati na hivyo kukipa kitenzi kinacho husika maana tofauti. Kuna kauli mbalimbali za mnyambuliko

Mfano

Kauli ya kutenda

Huonyesha hali ya kutenda jambo., ambapo kiambishi ‘ a’ huongezwa kwenye mzizi .

Kwa mfano

Lima lima

Soma soma

Kauli ya kutendea

Vitenzi vinavyoishia irabu - ‘ea’

Mifano

Chora chorea

Sema semea

Vitenzi vinavyoishia irabu ‘ - i a’

Mifano

Finya finyia

Sifu sifia

Vitenzi vinavyoishia kwa –lea

Mifano

Ondoa ondolea

Bomoa bomolea

Vitenzi vinavyoishia kwa- lia

Pakua pakuwa

Fua fulia

Kaulika ya kutendwa

Kauli hii huonyesha athari kwa kitu kingine kwamba kitu Fulani kinapokea tendo fulani. Huwa na viambishi tamati au vimbishi hivi

Vinavyoishia kwa – wa

Mifano

Lipa lipwa

Kula kulwa

Vinavyoishia kwa – liwa au lewa

Mifano

Bomoa bomolewa

Chukuwa chukuliwa

Kauli ya kutendeka

Kauli hii huonyesha kutokea kwa jambo bila mhusika

Vitenzi vinavyoishia kwa vokali mbili –‘aa; ua; ia huambishwa -‘lika

Mifano

Vaa valika

Tia tilika

Vitenzi vinavyo na irabu ‘i u a’ huchukuwa –‘ika’

Mifano

Fahamu fahamika

pika pikika

Vitenzi vyenye vokali –e, o katika mzizi huishia kwa –eka

Mifano

Osha osheka

Cheza chezeka

Kauli ya kutendua

Huonyesha hali yakinyume, viambishi ni –‘ua , oa.

Mifano

Kunja kunjua

Choma chomoa

Kauli ya kutendana

Ni hali ya kumtendea mtu jambo naye pia anakutendea, kitendo kinaenda pande mbili . kiambishi tamati ni –an’

Mifano

Soma someana

Tega tegeana

Kauli ya kutendata

Huashiriwa kwautumia kiambishi tamati –at’ si maneno yote yanayoweza kunyambulika katika sehemu hii, kunabaadhi tu yameneno yanayoweza kunyambuliwa.

Mifano

Paka pakata

Fumba fumbata

Okoa okota

Kauli ya kutendama

Huonyesha kuwa kitenzi au kitendo kuwa katika hali Fulani bila kubadilika. Vitenzi vya aina hii havipatika kwa urahisi

Mifano

Lala lalama

Kwaa kwama

Ficha fichama

Kauli ya kutendesh

Mnyambuliko huu huchukuwa miundo tofauti tofauti.

Mifano

-esha

Cheza chezesha

Kishio –‘za’

Tembea tembeza

Kishio-vya

Mlevya,

Kishio –‘fya

Ogofya

Kishio –sha

Pikisha

TANABAHI

Sio vitenzi vyote vya lugha ya Kiswahili huwa na sifa ambazo tumeziona hapo juu kunavitenzi vyenye asili ya kigeni na vyenye silabi moja. Katika kunyambua vitenzi vyenye silabi moja huambishwa ‘KU mwanzoni iliviweze kueleweka.

Mfano kula , kupa, kunywa.

Katika Kiswahili kuna wakati ambapo muundo wa neno unaelekea kukubali hali fulani lakini semantiki inakataa.

Kwa mfano

Kuja jiana , jiwa

mfano katika sentensi

mama alijiwa na mumewe.

Kunatofauti kubwa kati ya vitenzivya asili ya kigeni na vitenzi vya asili ya kibantu ambavyo huishia kwa irabu ‘ a’ na vya kigeni kwa u ,e , i.

ZOEZI

Nyambua vitenzi hivi katika kauli ya kutendeana, tendea, tendwa na tendeka.

Hesabu

Sadiki

Hasidi

Hujumu

Hoji

Starehe

adhimu

UKANUSHAJI

Ni hali ya kubadilisha usemi Maneno au jambo kutoka hali yakinifu hadi hali ya kukana.

Ukanushaji wa nyakati na hali mbalimbali hutokea kama inavyofuata

Wakati uliopo(-li)

sentensi	ukanushaji
Alicheza jana	hakucheza jana.
walienda	hawakuenda

Wakati ulipo(-na)

sentensi	ukanushaji
Ninasoma	sisomi

Unapika	Hupiki
Anacheza	hachezi

wakati ujao(-ta)

sentensi	ukanushaji
Kitatupwa hicho	Hakitatupwa hicho
Ataenda dukani	Hataenda dukani
Embe litaoza	Embe halitaoza

HALI

Hali timilifu (me)

Hurejelea matendo yaliotendeka muda mfupi uliopita.

Sentensi	Ukanushaji
Alshababu wamefika kenya	Alshababu hawajafika Kenya
Waziri ametoa taarifa kuhusu ushambulizi	Waziri hajatoa taarifa kuhusu shabuliz

Hali ya mazoea(hu)

Ni matukio yanayofanywa kila mara au mara kwa mara

Sentensi	Ukanushaji
Mgaganga hugangua	Mganga hagangi
Wanamgambo hutatiza watu	Wanamgambo hawatatizi watu

Hali ya (ka)

Hutumika katika vitenzi katika nyakati mbalimbali ujao, uliopita, uliopo, pia huweza kuonyesha matukio yaliyofuatana yalipotokea.

Sentensi	Ukanushaji
Aliosha nguo akavaa, akaenda kutembea	Hakuosha nguo, hakuvaa wala hakuenda kutembea

Hali ya (ki)

Hufafanua matukio yalivyotokea yakifuatana au matukio fulani yalitegemea kwa kutokea kwao, hutumiwa kuonyesha masharti

Sentensi	Ukanushaji
Ukicheza utachafuka	Usipo cheza hutachafuka

Hali ya- nge, -ngeli, na ngali

Hudhihirisha masharti yasiyowezakana na yanyotegemeana ambapo yale matukio ya baadaye hutegemea ya hapo awali. –nge hudhihirisha uwezokano wa kutokea kwa jambo, - ngeli na – ngali huonyesha kutowezakana kwa jambo.

Sentensi	Ukanushaji
Ningelipwa ningemsaidia	Nisingelipwa nisingemsaidia
Angeliitwa ningeliitika	Nisingeli itwa nisingeliitika
Ungalisikiliza ungalipata Baraka	Usingalisikiza usingalipata Baraka

Ni nini tofauti ya kinyume na kukanusha?

KINYUME

Ni hali ya kupinga kwa mawazo , jambo au maana husika.

Hali ya vinyume hujidhihirisha katika kategoria tofauti tofauti kwa mfano Vinyume vya vivumishi

-baya -zuri

-fupi -refu

-eupe -eusi

Vivyume vya nomino

Mjinga mwerevu

Njaa shibe

Laana Baraka

Kitwana mjakazi

Vinyume vya vitenzi

Vinyume vya hali ya kutendua

Tega tegua

Bandika bandua

Ziba zibua

Vinyume vya maneno yanayo kinzana

Simama keti

Tembea kimbia

Toka rudi

Fukuza karibisha.

Zingatia

Iwapo vitenzivimefuatana vitenzi sambamba, basi kitenzi cha kwanza ambacho ni kitenzi kisaidizi ndicho hukanushwa.

Kwa mfano

Mama alikuwa akiwatayarishia watoto chakula

Jawabu; mama hakuwa akiwatayarishia watoto chakula.

Huku ukitoa mifano mwafaka, tofautisha dhana zinazofuata

Vitate

Visawe

Vitawe

Vitate

Ni maneno yanyo karibiana kimatamshi lakini yana maana tofauti

sana. Mfano

Anwani –kichwa, maelezo ya sanduku la barua

Anuwai—aina tofauti tofauti

Karibia—kusongea au nusura

Karipia—kuzomea , fokea

Bacha – tundu lililoko ukutani

Pacha—vitu viwili vinavyo fanana ambavyo hutokea kwa pamoja, watoto wanao tokana kwa mimba moja.

Vitawe

Menono yenye maana zaidi ya moja, pia huitwa polisemia.

Kaa—aina ya mnyama wa majini, kuketi kitako , kuni ilioungua.

Chache—haribika kwa chakula au chochote kile,kuwa na hasira, chafuka kwa bahari, ongezeka.

Visawe

Ni maneno yenye maana sawa . Pia huitwa ashibahi.

Pesa, fedha ,njenje, ngwenje,

Mtu, insi, binadamu,mja, mahuluki.

Heshima, nidhamu, adabu,fahari utukufu, taadhima.

Barabara baraste njia kuu.

UAKIFISHAJI

Ni hali inayoshughulikia alama zinazotumiwa kisarufi,huleta maana ipasavyo, kurahisisha usomaji , kuongea na hivyo neon au sentensi kufahamika vyema.

Je, matumizi ya alama za uakifishaji ni zipi?

Nukta/kitone/kituo .

Hutumiwa kuonyesha:

a) Maneno yaliofupishwa. Mfano Dkt. Mhe. S.L,P(sanduku la posta.)
b) Hutumiwa mwisho wa sentensi, kuonyesha hoja imekamilika.
c) Mgao wa pesa. Mfano 70.30, (shilingi sabini nukta na senti thelathini), 3.06(shilingi tatu na senti sita)

d) Hutumika kuandika tarehe, ambapo hutenganisha siku, mwezi na mwaka. Mfano 12.4.2016.

Herufi kubwa H

Hutumika :

a) Mwanzoni mwa sentensi.
b) Baada ya nukta au alama y a mshangao au kiulizio..hii huonyesha kwamba sentensi au maneno yanayfuata baada ya alama hizi hujitegemea hivyo huanza kwa herufi kubwa.
c) Mwanzoni mwa majina au nomino mbalimbali mfano majina ya watu, vyeo kwa kifupi,mahali miezi, siku za juma na sikukuu.
d) Kusisitiza jambo katika sentnsi mfano alitaka kujua CHANZO cha mgomo.
e) Kuonyesha anwani ya filamu, THE A HUNDREDS ,kitabu mfano GAMBA LA NYOKA.
f) Hutumika katika ufupisho wa neno au maneno mfano S.L.P, ODM, UNEP.

herufi ndogo h

Hutumika katika maandishi isipokuwa pale ambapo sentensi mpya inapoanzaau nomino halisi

Ritifaa/ kibainishi '

Hutumika katika uandishi wa ving'ong'o ilikuyatofautisha kimatamshi.

Mfano ng'ara, ng'oa

Hutumika kuonyesha kudodoshwa kwa herufi katika neon hasaa katika mashairi.

Mfano n'kaenda,' tawasifu (nitawasifu, tutawasifu, watawasifu) *Nukta*

mkato/koloni/nusu/;

a) Hutumika kutenganisha sentensi ndefu sana . Ambao huonyesha kutua au kipumuo

Nilijiuliza maswali mbalimbali, kuhusu chanzo cha yeye kuachishwa kazi; lakini sikupata jawabu, kwa sabau sikuona kosa katika utendakazi wake.

b) Hutumiwa kuunganisha sentensi mfano subira ; huvuta heri.

Nukta pacha/ nukta mbili/koloni

a. Hutumika kuorodhesha maneno mfano baba alimwambia alete : kalamu, vitabu, chaki na wembe.

b. Hutumiwa kutenganisha saa , dakika na sekunde. Mfano 12: 35:o4

c. Hutumika kuonyesha maneno ya msemaji badala ya kutumia alama za nukuu mfano Nilipokutana naye, nilitaka kujua ni kwanini amepote hivyo; alipenduka na kusema: nilikuwa nimtekwa nyara.

d. Hutumika kutenganisha wahusika katika tamthilia mfano

Mwelusi :naliona janga likija kwa kasi mno

Patu : lipi hilo?

e.Huweza kutanguliza kifungu kirefu ambacho kimenukuliwa kutoka kitabuni

Alama ya mshangao/ kihisishi/alama hisi !

Hutumiwa baada ya viigizi

Mfano tulipoenda kwao tulisikia mlio wa paka miow!

Hutumiwa kwa neon linalo onyesha hisia Fulani au mshangao. Mfano

Alas ! A ajali hiyo.

Nukta mbilina nakistari:-

Hutumiwa kudokeza ilikutoa mifano. Kwa mfano

Ukiambiwa uoge:- tafuta sabuni, maji na kitambaa cha kutoa uchafu mwilini.

Mkato/ mkwaju(/)

a. Hutumika badala ya ‘au’ mfano Bi/Bw/Prof.
b. Hutumika katika nambari za kumbukumbu . mfano REF/13/07 c. Hutumikakatika kutenganisha tarehe, mwezi n siku mfano 27/1/2016.

Nukta dukukuku …

Hutumika kuonyesha kuwa neon lililoashwa laweza kuwa la matusi , la aibu . ni njia y kuonyesha adhabu kwa lugha

Utingo Yule alitutusi… nilishangaa sana.

Huonyesha kuwa kuna usemi au menono yaliokatwa kabla ya

kukamilika. Alama za kiulizi/ kuuliza.?

Hutumika kuuliza jambo au kutaka jawabu

Mfano mbona unalia?

Hutumika kuonyesha iwapo mtu hana uhakika wa jambo au usemi fulani , hivyo hutumia alama za kiulizi

Mfano E. Kezilahabi au Mlokozi ni mwandishi wa kitabu cha GAMBA LA NYOKA?

mabano ( )au parandesi []

Hutumika kufungia nambari au herufi za orodha. Mfano (a) (ii)

Hutumika katika tamthilia ilikufungia maandishi ya maelekezo ya jukwaani. Mfano

Natalia :(akitembea atembea) siamini ananifanyia haya!

Hutumika kuelezea mambo fulani yasio ya lazima katika sentensi lakini huwa na maana kutegemea na muktadha husika

Alipokuwa akirudi nyumbani ,alikutana na vijana wawili(walikuwa wamshikana mikono) alijifanya hajawaona na kwenda zake.

Alama za usemi au kunukuu(‘’ ‘’)

a. Hutumika katika uandishi wa hotuba hasa mwonzo na mwisho wake. b. Hutumiwa katika usemi hasili ambapo maneno yaliyosemwa hunukuliwa.

Mfano mama alisema, ‘’ nitaenda kwenye karamu kesho ‘’.hutumika badala ya kupiga mstari chini ya neo mfano ‘’uzalendo’’

c. Hutumika wakati neno la lugha tofauti linatumiwa katika lugha tofauti

Mfano tuliandaliwa ‘’indumbu’’ tulipoenda eneo la magharibi. d.

Hutumiwa usisitiza maneno katika sentensi au kifungu mfano Ukija

kwenye karamu hakikisha umevalia ‘’ rinda refu nyeusi’’

Kistari kirefu – na kifupi

i. Huonyesha kwamba neno Fulani limefika mwisho na huendelea katika mstari unaofuata.
ii. Hutumika katika uandishi wa tarehe. 12-6-2016.
iii. Hutumika kuunganisha sentensi mbili ambapo sentensi ya pili huwa ufafanuziwa sentensi ya kwanza.
iv. Mfano Haya maeneo maji hushinda yamepotea kila siku- mifereji ya kupitisha maji yalikuwa yamepasuka.
v. Hutumiwa mwanzoni mwa neno kuonyesha kuwa kunakiambishi ambacho kinahitajika. Mfano -pi? –ngineo, -eusi.

Kipumuo/koma/mkato

Honyesha :

a) Kupumzika kwa muda mfupi wakati wa kusoma.
b) Hutumika katika kutenganisha orodha ya vitu mbalimbali. Mfano alinunua:nyanya,vitunguu, mafuta na mboga.
c) Hutumika katika uandishi wa anwani za barua.
d) Hutenganisha sentensi ambazo zingesababisha matatizo ya kueleweka zikisomwa kwa ujumla. Mfano badala ya mamia, maelfu waliwasili. e) Hutumiwa baada ya baadhi ya vihisishi hasa kuuliza mfano je, ni yeye kweli?
f) Hutumika katika tarakimu mfano 356,678. 120,000,05.

Taja matumizi mengine ya alama za uakifishaji.

USEMI HALISI NA USEMI TAARIFA.

Usemi halisi

Ni maneno halisi kama yalivyosemwa na mzungumzaji. Nyakati zote hutumika, alama za kunukuu, za hisi na za kiulizi hutumika. Hutangulizwa na herufi kumbwa.

Mfano ‘’Alas! Gari limeanguka,’’Maria alishtuka.

Usemi wa taarifa

Huu ni usemi unaoripotiwa, ni maelezo yaliyosemwa na msemaji hutolewa maelezo tu bila kuyanukaa.wakati uliopita hutumika,alama za kuakifisha kama vile

kiulizi na mshangao hazitumiki,nafasi ya tatu ndiyo inayotumiwa kwa umoja au wingi isipokuwa tu pale anayehusika msemaji.

Mfano Mwalimu alitaka kujua iwapo wanafunzi walimaliza zoezi.

SENTENSI

Ni mpangilio wa neno au maneno kadhaa yanayoleta maana

Kuna ina mbalimbali za sentensi

Sentensi sahili

Ni sentensi yenye muundo wa kishazi huru tu.

Huwa na kitenzi kimoja kikuu na huwasilisha wazo moja tu. Huchukuwa miundo miwili

a) Sentensi sahili ya kikundi tenzi pekee

Mfano

Analima, tuliwasili, walikaribishwa.

b) sentensi sahili ya kikundi nomino (KN) na kundi tenzi (KT)
mfano

Ongeri (KN)anasumbua(KT)

uchambuzi wa sentensi sahili

Analolisoma
a-kiwakilishi nafsi
na- wakati uliopo
lo-kitendwa/shamrisho
li-kiendelezi
-soma- mzizi wa kitenzi.
Faith anaimba wimbo wa taifa.
Faith (nomino)
Anaimba (kitenzi)
Wimbo wa taifa (nomino)

Sentensi ambatano

Sentensi ambano ni sentensi sahili mbili au zaidi ambapo viunganishi hutumika katika kuunganisha sentensi moja na ingine . Alama za uakifishaji kama vile koma, mkato na nusu koloni hutumiwa katika sentensi za aina hii.

Mfano

Mama alienda nyumbani. Hakumkuta mwanawe. Alienda kumtafuta ingawa hakumkuta mwanawe,alienda kumtafuta.

Sentensi changamano

Ni sentensi ndefu inayochanganya sentensi sahili na ambatano. Ni sentensi inayoundwa kwa kishazi kimoja huru na na kishazi kingine tegemezi sifa hii huinyeshwa kwa kuwepo kwa kirejeshi amba au –o.

Mfano

Askari walio uwawa huko somaia, waletwa nchini leo asubuhi , kabla ya kupelekwa makwao walifanyiwa heshima yao ya mwisho na maombi kuandaliwa katika bustani ya Uhuru.

Sentensi huchananganuliwa kwa njia tatu kuu

- *Visanduku*
- *Matawi*
- *Mstari.*

Njia ya mstari

Mwanafunzi mtiifu atazawadiwa sare .

S KN+ KT

KN N + V

N mwanafunzi

V Mtifu

KT T+KN

T atazawadiwa

KN N

N sare

Matawi

S

KN KT

N V T KN ***N***

mwanafunzi mtiifu atazawadiwa sare.

Visanduku

S

KN KT

. ~~N~~

Sehemu kuu za sentensi

Sentensi huwa na mkusanyiko wa maneno ambayo yamepangwa kwa utaratibu. Sehemu kuu za sentensi ni

Kiima

Kiarifa

Kirai

Kishazi

Kundi nomino/fungu nomino(KN/FN)

Kundi tenzi/ fungu tenzi(KT/ FT)

Kiima

Ni kipasshio cha sentensi kinachodhihirisha mhusika katika usemaji. Ni nafasi inayokaliwa na kikundi nomino au nomino, pia ni mtenda katika sentensi.

Mfano

Wanamgambo walivamiwa na wanajeshi wa Kenya.

Kiima pia hupatika katika sentensi zinazo anza kwa kitenzi jina.

Mfano

Kucheza na kuimba kwake kunapendeza.

Kiarifa

Sehemu hii hutoa taarifa kuhusu kiima, ni sehemu ya sentensi iliyo na

kitenzi. Mfano

Dada *anakimbia*

Kirai

Ni kipashio cha kimuundo kitokeacho kama nomino, kielezi au kivumishi katika sentensi.

Kuna aina mbalimbali za virai

Kirai nomino ni aina ya kirai ambapo nomino ama kiwakilishi chake ndicho hutangulia

Kira ikitenzi kitenzi ndicho hutangulia katika sentensi.

Kirai kielezi kielezi katika sentensi hutangulia

Kirai kihusishi kihusishi hutangulia kisha nomino hufuata.

Kirai kivumishi katika sentensi kivumishi ndicho hutangulia.

Kishazi

Ni sehemu ya sentensi iliyo na kiima na kiarifa, vishazi huwa huru au tegemezi. Vishazi huru hujisimamia na kuwa na maana kamili ilhali vishazi tegemezi havijisimami na haitoi maana kamili, hutegemea vishazi vingine.

Kikundi nomino

Ni sehemu ya sentensi iliyona nomino au kiwakilishi chake, kivumishi, huwakisha mtenda au mtendwa, kitenzi jina . Pia huitwa kiima.

Kifungu tenzi

Ni sehemu ya sentensi inayotoa taarifa kuhusu nomino. Huwakilishwa na kitenzi au vitenzi zaidi ya moja, kielezi nomino.

MATUMIZI YA KWA

Hutumiwa kuonyesha nia ya neno- pamoja na

Mfano

Vijana kwa wazee waliwasili kanisani

Kuonyesha kuwa kitu Fulani kilitumiwa kufanyia jambo

Fulani Aliendа kwa miguu

Alimchapa kwa mwiko.

Hutumika kuuliza maswali

Mfano

Kwa nini unapenda kusumbua?

Kwa nini unaenda?

Kuonyesha kuwa kitendo Fulani kinahusishwa na mtu Fulani

Mfano

Kukimbia kwa cherono kunafurahisha.

Hutumika kuonyesha jinsi jambo lilivyofanywa, litakavyo fanywa Mfano

Banati Yule alitembea kwa ujasiri.

Mtoto alioga kwa haraka iliasichelewe.

Kuonyesha sehemu ya kitu kizima

Mfano

Alipoulizwa mbili kwa nne hakujua.

Hutumika kuonyesha umilikaji

Mfano

Nitaenda kwetu

Kwangu ni kule.

Hutumika katika misemo au nahau na kwa kuunganisha maneno mawili sawa au yanayohusiana

Mfano

Tulionana naye ana kwa ana

Tuliandamana naye moja kwa moja hadi kwenye kituo.

Matumizi ya ni

Huonyesha dhana ya wingi

Mfano

Endeni

Njooni

Hutumika kama kielezi cha mahali au kuonyesha "ndani"

Ameingia shimoni

Mwanafunzi aliweka vifaa vyake

sandukuni. Hutumika kuelezea saa

Mfano

Ni wakati wa chajio.

Ni saa za machweo.

Hutumiwa kama vishio vya kuulizia, au

viulizi Mfano

Alienda lini?

Uliambiwa nini?

Hutumika kuonyesha matokea ya vitu.

Vitate.

Hebu tazama maneno yafuatayo na kwa kifupi ueleze yana sifa gani
Baba papa

Ngoa ng’oa
Faa vaa
Doa ndoa
Paka baka
Kupwa kubwa
Make the highlighted letters blink
Provide space for typing in the correct answer

Jibu
Maneno haya yanakaribiana kimatamshi japo maana ni tofauti.
Andika maana zaidi ya moja ya maneno yafuatayo:- Barabara
Ila
Provide space for learner to type in
Majibu
Barabara – Njia kuu
-Sawasawa / shwari / sawa
2. Ila - kasoro / dosari
Zoezi 4
Kamilisha methali zifuatazo
Baada ya dhiki

Mti mkuu ukigwa

Mjinga akierevuka

Kinyozi

Riziki kama ajali

Simba mwenda pole

Faraja

Wana wa ndege huyumba / huwa mashakani
Mwerevu yuko mashakani
Hajinyoi
Huitambui ijapo / ikija
Ndiye mla nyama

sauti, silabi na maneno
Sauti ndicho kipashio au kipengele cha chini kabisa katika lugha. Sauti hutumiwa kuunda silabi za maneno. Kwa mfano;
Maneno baba,oa na mjomba yameundwa kwa sauti zifuatazo:-
Baba ; b+a+b+a
Oa; o+a
Mjomba; m+j+o+m+b+a

Kabla ya kujenga maneno, sauti hizi hujenga silabi. Silabi ni tamko moja katika neno k.m. ;
Ba+ba ; = baba

; O+a; = oa
; M+jo+mba;= mjomba
; Ndwe+le; = ndwele

Kama inavyodhihirika katika mifano hii, silabi inaweza kujengwa na:-Konsonati + irabi b+a
Irabi peke yake / o/a
Konsonati peke yake m
Konsonati mbili +irabi a'mb+a
Konsonati tatu + irabi a' ndw+e

Zoezi 3
Kamilisha sentensi zifuatazo kwa kutumia kiambishi sahihi cha upatanisho wa kisarufi.
Ulinzi mkali __tahitajika wakati wa maonyesho ya ukulima.
Marashi hayo __nanukia vizuri.
Sukari __liyopo __nawatosha nyote.
Kucheza kwa vijana wetu __liwavutia watu wengi.
Pale ndipo _lipomwagwa takataka.
Kule __nakolimwa __nahitaji kupandwa mbegu za mchicha.
Mle __nakohamia __nataka kutakaswa.

Majibu:-
Ulinzi mkali utahitajika wakati wa maonyesho ya ukulima.
Marashi hayo yananukia vizuri.

Sukari iliyopo inawatosha nyote.
Kucheza kwa vijana wetu kuliwavutia watu wengi.
Mahali ambapo panapolimwa panahitaji kupandwa mbegu ya mchicha. .
Mahali ambako kunalimwa kunahitaji kupandwa mbegu za mchicha.
Mahali ambamo mnalimwa mnahitaji kupandwa mbegu za mchicha. Ugali
__napendwa na wakenya wengi.

Zoezi

Andika kulingana na maagizo yaliyo kwenye mabano
Nyumba iliyojengwa imebomoka (katika hali ya ukubwa)
Mito ile imefurika (hali ya udogo)
Kikoba kile kilichopotea kimepatikana (hali ya kawaida)
Kidole kilicho umia kimetibiwa (hali ya ukubwa)
Maduka ya rejareja yaliyofunguliwa yana bidhaa nyingi (hali ya udogo)
Kiguo kilichoraruka kimeshonwa (hali ya kawaida)

Jumba lililojengwa limebomoka
Vijito vile vimefurika
Mkoba ule uliopotea umepatikana
Dole lililoumia limetibiwa
Viduka vya rejareja vilivofunguliwa vina bidhaa nyingi

Nguo iliyoraruka imeshonwa
Ngeli ya KI-V

Ngeli hii hujumuisha nomino za vitu visivyo na uhai ambazo huchukua kiambishi ki cha upatanisho wa kisarufi katika umoja na vi katika wingi .Kwa mfano Cheti kilikabidhiwa aliyefuzu

Vyeti vilikabidhiwa waliofuzu
Kijia kile kinaelekea mtoni

Vijia vile vinaelekea mitoni

Kitambulisho kilichopatikana barabarani ni cha Wafula
Vitambulisho vilivyopatikana barabarani ni vya akina Wafula.

Zoezi

Chagua kiambishi mwafaka ili kujaza pengo:-
Serikali itakabiliana vilivyo na ugonjwa ___naoua mifugo (a, i, u)
Serikali zitakabiliana vilivyo na magonjwa ___nayoua mifugo.(zi, ya, i)
Nyumba (umoja) ___kijengwa vizuri haibomoki. (a, i, zi)
Nyumba (wingi) ___kijengwa vizuri hazibomoki (zi, wa, ya)
Ulimi ___nawatia wengi matatani (i, u, zi)
Ndimi ___nawatia wengi matatani (zi, ya, i)
zi

NGELI YA U-U;

Ngeli hii hujumuisha nomino zinazorejelea vitu visivyoweza kuhesabika kama vile wema, ujinga, uji, udongo. Kwa kuwa vitu hivi haviwezi kuhesabika, kiambishi cha upatanisho wa kisarufi huwa U. Mfano
Unga wa mchicha nafaka unatumika kupikia vyakula vingi kama ugali, chapatti, uji, mchuzi.(Provide an animation/picture of a packet of amaranthus flour with ugali,cuisine, uji, chapatti in a kitchen environment)
Mchanga shambani umezombwa na mafuriko (Provide an animation/picture of flood water causing soil erosion)
Uzembe darasani utakufanya uporomoke.(Provide an animation/picture of a class with some students sleeping as the teacher is teaching)
Utangulizi
Onyesha viambishi tamati katika vitenzi vifuatavyo kwa kutumia mkwaju.
Walikubaliana
kilisomwa
Zimekataliwa
Tumeimbisha
Highlight the following parts as the answers
– a/na

– wa
– li/wa
– i/sha
Kauli za kunyambua Kuendelea
f. Kutendea, hali hii huonyesha kupokea tendo

nguo zimeanikwa

k.m. Mti umepand/wa/
Nyama imechom/wa/
Mto umevuk/wa/
Shamba litalim/wa/
Vitenzi katika kauli hii huisha na na – wa, lewa au liwa
g. Kutendesha; - Katika hali hii mtu au kitu fulani husababisha mtu / kitu
Kingine kutenda jambo fulani
Pia hutumiwa kuonyesha hali ya kulazimisha
k.m. Kuendesha, rusha, pikisha, zamisha
Vitenzi katika kauli ya kutendesha huisha –ish, -esh, z, na, lish

Maudhui
Katika baadhi ya mashairi ujumbe, maudhui au habari wa mtunzi hujitokeza wazi lakini katika mashairi mengine ujumbe umejificha. Kwa mfano shairi hili ujumbe umejitokeza waziwazi kama vile watoto kuajiriwa, kunyimwa haki zao na kunyanyaswa.

Kazi ya ziada

Tafuta tahadhari zingine tano ambazo hukujifundisha katika somo hili na uambatanishe na michoro yake na zingine ambazo haziambatani na michoro
Provide a printable worksheet for the student to DRAW.jpg.
Uandishi wa Ratiba
Umewahi kualikwa kwenye sherehe ya arusi?
Unakumbuka msururu wa yaliyotendeka?
Pasi kuwa na ratiba, ingekuwa vigumu watu
kuelekezwa na matukio kupangika hadi ikawa
harusi ya kufana. Kabla ya siku yako ya
sherehe, shuhudia inavyoandikwa ratiba.
Kielelezo cha Ratiba
Ifuatayo ni ratiba ya arusi;
Ratiba ya Arusi baina ya Bi. Hidaya na Bw. Fikirini:
Siku: Jumamosi
Tarehe: 27 Nov 2009

Mahali pa sherehe:
Kanisa la mtakatifu Francis wa Assisi, Mlaleoni
Ukumbi wa Rahatele, Mlaleoni

8.30 – 9.30 asubuhi: Bi Arusi achukuliwa nyumbani kwa wazazi wake
9.30 – 10.00 asubuhi: Safari kuelekea kanisani
10.00 – 10.30 asubuhi: Kufika kanisani na kujiandaa kwa ibaada
10.30 – 12.00 mchana: Ibaada ya Arusi
12.00 – 12.30 mchana: Kupiga picha
12.30 – 1.30 Mchana: kuelekea kwenye ukumbi.

1. – 2.30 alasiri: Mlo na vinywaji
2. – 3.30 alasiri: Mawaidha:

Mwakilishi wa wazazi wa kuumeni
Mwakilishi wa wazazi wa kuukeni
Mwakilishi wa kanisa
Mwanakijiji
3.30 – 4.30 jioni: Kutoa zawadi
4.30 – 5.00 jioni: Kukata keki
5.00 – 5.15 jioni: Kutoa shukrani
5.15 jioni: Maombi ya kufunga sherehe na watu kufumukana
Ngeli ya Ya-YA
Ya-Ya; Ngeli hii hujumuisha nomino zinazorejelea vitu au matendo ambayo hayabainiki kama yako katika hali ya umoja au wingi na ambazo huchukua kiambishi Ya cha upatanisho wa kisarufi. Mfano;
Maziwa yanahitaji kuchemshwa vizuri.

Mali yake yote yanatoka shambani mwake.

Mafuta ya petroli yamepanda bei maradufu.

Ngeli ya I-I
I-I; Ngeli hii hujumuisha nomino ambazo hazihesabiki na zinazochukua kiambishi I cha upatanisho wa kisarufi. Mfano;
Theluji katika mlima Kenya inayeyuka kwa kasi sana.

Chumvi inatia ladha katika chakula.

Kenya imetia sahihi mkataba wa maelewano ya kimaendeleo na Uchina.

Ngeli ya KU

Ku; Ngeli hii hujumuisha nomino zinazotokana na vitenzi. Aghalabu nomino hizi hurejelewa kama nomino-kitenzi na huchukuwa kiambishi ku cha upatanisho wa kisarufi. Mfano; Kukwea ukuta kwake kuliwashangaza wengi. (Provide an animation/picture of a girl scaling a wall at a supersonic speed and many spectators getting astonished)
Kuvuta sigara kwao kumewaletea magonjwa;

Ngeli ya Mahali

Ngeli ya mahali. Ngeli hii hugawika mara tatu kulingana na viambishi awali vya upatanishowa kisarufi. Navyo ni;
Pa/po. Hiki huonyesha mahali mahsusi panapojulikana au panapoonekana. Mfano.
Pale barabarani pamemwagika petroli.

Hapo mlipoketi pana siafu.

Ku/ko Hiki huonyesha mahali kusiko dhahiri au kusikojulikana vizuri. Mfano.
Huku kuna starehe na anasa nyingi

Huko kwao kuna maendeleo mengi.

Mu/mo Hiki huonyesha mahali ndani ya kitu. Mfano.
Mle ukumbini mumejaa watu.

Shimoni mlimoingia panya mna nyoka.

Ngeli katika hali ya Udogo na ukubwa
Nomino katika hali ya udogo huingia katika ngeli ya KI-VI
nazo nomino katika hali ya ukubwa huwa katika ngeli ya LI-YA
kwa mfano;

Ngeli ya U-YA

Ngeli hii hujumuisha nomino zinazorejelea mambo tusiyoweza kuyaona lakini tunaona matokeo ya mambo haya. Nomino hizi ni kama vile ugonjwa, ubaya, ukubwa nk ambazo huchukua kiambishi cha upatanisho U katika umoja na Ya katika wingi. Km. Ulezi umekuwa mgumu sana siku hizi.

Malezi yamekuwa magumu sana siku hizi. (Provide an animation of parents on the dining tables in deep thought of what to provide to malnourished their children with tattered clothes and empty utensils)
Ugonjwa aliougua umemmaliza si haba.
(Provide an animation/picture of an emaciated person unable to walk due to effects of a disease)
magonjwa waliougua yamewamaliza si haba. (Provide an animation/pictture of emaciated people unable to walk due to effects of diseases)
(Provide blinking hazards for the highlighted syllables)

Ngeli ya U-ZI

Ngeli hii hujumuisha kundi la nomino ambazo huchukua kiambishi cha upatanisho U katika umoja na Zi katika wingi. Kwa mfano:
Ukuta umekamilika kujengwa.

Kuta zimekamilka kujengwa.

Uzi unafuma sweta.

Nyuzi zinafuma sweta.
Uta ulitumika katika mashindano ya kulenga shabaha ya wanajeshi.

Nyuta zilitumika katika mashindano ya kulenga shabaha ya wanajeshi.

MAZUNGUMZO KULINGANA NA MUKTADHA
Lugha utakayoitumia shuleni ni tofauti sana na utakayoitumia hotelini na hata unapozungumza na marafiki wakati wa likizo. Ukweli ni kwamba matumizi ya lugha hutegemea muktadha. Somo hili litakusaidia kuainisha miktadha tofauti na lugha inavyotumika humo.
Zoezi la 1
Kamilisha sentensi zifuatazo kwa kujaza viambishi awali vinavyofaa
Mwanafunzi ___lipongezwa ___lipofaulu katika mahojiano na wazazi wake
Wanafunzi ___lipongezwa ___lipofaulu katika mahojiano na wazazi wao.
Kifurushi ___lichoibwa ___mepatikana
Vifurushi ___livyoibiwa ___mepatikana
Msitu ___nafaa ___hifadhiwa
Jino ___lilooza ___mengolewa

Meno ___liyozaa ___mengolewa
Majibu:
a, a
wa, wa
ki,ki
vi,vi
u,u
i,i
li, li
ya, ya
Provide positive reinforcement for the correct answer using ‘vyema’.
Provide encouraging reinforcement for wrong answer using ‘jaribu tena’.
Give the learner a chance of 2 trials before providing the correct answer.

USHAIRI

Akili By Mathias Mnyampala
Mpima jambo la mbele, huyo anayo akili,

Mpima hili na lile, hakosi mtu adili,

Hasa mtu kama yule, sifa anastahili,

Mtu hapati akili, ila mpima ya mbele.

Ili kufanikisha sherehe kama hizo ni lazima kuwe na mpango maalumu ambao utafuatwa ndipo sherehe ziendeshwe vizuri. Mpango huu huitwa RATIBA. Yaani utaratibu unaoonyesha matukio

yanayotarajiwa kutendeka (hatua kwa hatua) Hatua hizi hujikita kwa muda uliowekwa. Shughuli fulani huchukua muda mahususi ambao huandikwa kwenye ratiba. Kwa kifupi, ratiba huonyesha jambo litakalofanywa, nani atakayehusika na wakati wa kutekeleza. Ifuatayo ni ratiba ya arusi;
Tarehe: 27 Nov 2009

Mahali pa sherehe: Kanisa la mtakatifu Francis wa Assisi, Mlaleoni
8.30 – 9.30 asubuhi: Bi Arusi achukuliwa nyumbani kwa wazazi wake
9.30 – 10.00 asubuhi: Safari kuelekea kanisani
10.00 – 10.30 asubuhi: Kufika kanisani na kujiandaa kwa ibaada
12.30 – 1.30 Mchana: kuelekea kwenye ukumbi.

1. – 2.30 alasiri: Mlo na vinywaji
2. – 3.30 alasiri: Mawaidha:
3. – 4.30 jioni: Kutoa zawadi
4. – 5.00 jioni: Kukata keki
5. – 5.15 jioni: Kutoa shukrani
6. jioni: Maombi ya kufunga sherehe na watu kufumukana

Mambo yanayozingatiwa katika uandishi wa Ratiba
Katika uandishi wa insha ya ratiba mambo yanayozingatiwa ni;-
Kichwa cha ratiba
Mahali pa sherehe
Tarehe
Mwili wa ratiba
Upande wa kushoto huandikwa saa ya kufanyika kwa tukio nao upande wa kulia tukio lenyewe linafuata hadi mwisho wa ratiba kulingana na matukio yalivyopangwa.
Ikumbukwe kuwa, uandishi wa ratiba hutegemea aina ya sherehe na muda uliotengwa. Muda hurejelewa kwa kuzingatia utaratibu wa usomaji saa wa kimataifa.
Zoezi
Hebu tazama picha zifuatazo kisha uzipange ukizingatia utaratibu wa matukio katika sherehe hii.
Present a mix up of a prize-giving ceremony in this order
Hotuba ya mgeni wa heshima
Maombi ya kufunga mkutano
Wanafunzi kuketi ukumbini
Matumbuizo
Maombi ya kufungua sherehe
Wazazi kufika
Hotuba ya mwenyekiti, halmashauri ya shule
Kutuzwa kwa zawadi
Hotuba ya mwenykiti, jumuiya ya wazazi na walimu
Kutoa shukrani
Hotuba ya mwalimu mkuu
3. Wanafunzi kuketi ukumbini
6. Wazazi kufika
5. Maombi ya kufungua sherehe

4. Matumbuizo
11. Hotuba ya mwalimu mkuu

9. Hotuba ya mwenyekiti, jumuiya ya wazazi na walimu
7. Hotuba ya mwenyekiti, halmashauri ya shule
1. Hotuba ya mgeni wa heshima
8. Kutuzwa kwa zawadi
10. Kutoa shukrani
2. Maombi ya kufunga mkutano
Provide reinforcement as ‘hongera’ for correct order of events and ‘jaribu tena’ for incorrect order.
This should be organized in such a way that from the first event and every subsequent event there is a response.
Allow two trials.

Shughuli

Katika sehemu hii, utapata maelezo zaidi juu ya somo husika. Bonyeza mada yoyote kati ya zilizoorodheshwa ili ufaidi!

Matumizi ya lugha katika muktadha
Mojawapo ya sifa zinazotawala matumizi ya lugha katika jamii ni muktadha lugha inatumika,wahusika na uhusiano wao pamoja na lengo la mawasiliano. Katika sehemu hii unatakiwa kubonyeza mazoezi yaliyoorodheshwa ili uweze kujipima iwapo umeyapata yaliyofunzwa katika somo hili. Vilevile unaweza kuupima uelewaji wako wa mada hata kabla hujashughulikia mafunzo ili uweze kujua unayopaswa kutilia mkazo zaidi.

Matumizi ya Lugha Shuleni

Hebu tuone vile muktadha wa shuleni unavyotawala matumizi ya lugha.Tazama na usikilize video ya mazungumzo kati ya mwalimu wa zamu na wanafunzi shuleni.Zingatia matumizi ya lugha katika muktadha huu halafu ujibu maswali yanayofuata.

Hitimisho

Imedhihirika ya kwamba lugha katika muktadha fulani hutawaliwa na lengo linalotokana na haja au shughuli inayoendeshwa katika muktadha huo,wahusika,uhusiano kati yao na umri wao.
Matumizi ya Lugha Mtaani
Tazama na usikilize video ya mazungumzo kati ya vijana mtaani.
Chunguza matumizi ya lugha katika muktadha huu halafu ujibu maswali yanayofuata

2. Ila - kasoro / dosari

- isipokuwa
Provide positive reinforcement for correct answers ‘vizuri sana’ and encouragement for incorrect answers ‘jaribu tena’.

Allow learner to try twice then give correct answer

Shadda

Maana mbalimbali za maneno 'barabara' na 'ila' zinatokana na kile tunachokiita shadda. Shadda ni mkazo unaowekwa kwenye silabi fulani za neno wakati wa kutamka ili kutoa maana inayolengwa na mzungumzaji.Mathalani,tulipoweka mkazo silabi ya pili ya neno bara'bara,tulipata maana yake ni sawasawa, shwari au sawa.
Tunapotamka neno lilo hilo, yaani 'barabara' bila kuweka mkazo wowote, maana yake inabadilika na kuwa njia kuu au baraste. Kama tulivyofanya katika neno barabara,tunaweza kuweka mkazo tunapotamka neno ila na kupata maana mbili tofauti.
Tunatambua kuwa tukiweka shadda baada ya silabi ya kwanza kama vile i'la, maana inayolengwa ni dosari au kasoro au udhaifu.Hata hivyo,tukitamka neno lilo hilo bila kuweka mkazo wowote,maana inakuwa Isipokuwa au lakini.
Tanbihi
Ikumbukwe kuwa shadda na kiimbo hutawaliwa zaidi na alama hisi (!), kiulizi (?)na kikomo / kitone (.) katika maandishi.Bila shaka,tumetambua kuwa sentensi tuliyotamka ni ile ile. Hata hivyo, sentensi hiyo hiyo inaweza kutamkwa kwa namna mbalimbali na kuwasilisha ujumbe tofauti.Tunapoongea, sauti huweza kupanda na kushuka kutegemea lengo la mawasiliano. Kupanda na kushuka kwa sauti husababisha kuwepo kwa mkazo ambao hudhihirisha maana inayodhamiriwa na mzungumzaji. Mathalani, huenda msemaji angetaka:Kuarifu au kutoa kauli ya taarifa Kwa mfano, Nilifunguliwa lango.
Kuamrisha;Kwa mfano, Fungua lango!
Kutoa rai au ombi. Kwa mfano, Nifungulie lango.
Kuuliza Kwa mfano; Nifungue lango?
Kuonyesha hisia kama vile kushangaa, kubeza au kudharau.
Kwa mfano; Umefungua lango!

1. Kuarifu au kutoa kauli ya taarifa:Kwa mfano, Nilifunguliwa lango.
2. Kuamrisha; Kwa mfano, Fungua lango!
3. Kutoa rai au ombi. Kwa mfano, Nifungulie lango.
4. Kuuliza Kwa mfano;Nifungue lango?

5.Kuonyesha hisia kama vile kushangaa, kubeza au kudharau.; Kwa mfano; Umefungua lango!

Maana ya Kiimbo

Maana ya Kiimbo

Ukirejelea sentensi ya Anakula nyoka maana tatu zinajitokeza kutegemea kupanda na kushuka kwa sauti (kiimbo) wakati wa kuzungumza kwa mfano.

Anakula nyoka. Hii ni kauli ya taarifa. Mtu anafahamishwa ujumbe.

Anakula nyoka!- Hii yaonyesha hisia labda za kushangaa. Mtu anashangaa kwa kusikia ujumbe huo na anarudia kwa njia inayoonyesha hisia za kushangaa.

Anakula nyoka? -Hii ina maana kuwa swali limeulizwa. Yawezekana mtu ameona kana kwamba

mwingine anakula hicho kinacholiwa, lakini hana uhakika na ndipo anauliza ili apate uhakika.

Umuhimu wa Shadda na Kiimbo

Tumeweza kutambua kuwa shadda hutokeza kwenye silabi katika neno tunapotamka. Kiimbo nacho hutokeza katika sentensi tunapozungumza.Hizi ndizo tofauti za kipekee kati ya Shadda na Kiimbo.
Shadda na kiimbo ni hali mbili za kimatamshi ambazo ni muhimu sana katika mazungumzo.Kutokana na shadda, maana inayodhamiriwa katika neno hujitokeza.Vivyo hivyo, ni kutokana na kiimbo ndipo tunaweza kubainisha anacholenga kuwasilisha mzungumzaji katika sentensi.

Vitate na Vitanza Ndimi

Umemudu? Jiburudishe na uboreshe matamshi yako.
vitate

Maana ya Vitate
Maneno yanayokaribiana kimatamshi lakini maana zake ni tofauti kama tulivyoona hapo awali huitwa VITATE.

Kwa mfano
Zana ;sana,
Tosha ; tosa/toza.
Vitanza Ndimi

Hebu; Sikiliza vitanza ndimi vifuatavyo vikitamkwa kisha uvitamke kwa usahihi na kwa muda uliopewa.
Viatu vile vitatu ni vya watu watatu waliotatua hali tata kwetu Jumatatu. (Tamka kwa sekunde 5)
Mamluki amerukia milki ya malkia na mali ya Miriamu. (Tamka kwa sekunde 5)
Wanawali wa Awali hawali wali wa awali ila wali wao.(Tamka kwa sekunde 5) Ali hali kwa kila hali maana hana hali. (Tamka kwa sekunde 3)
Matata yenye utata unaotatiza ya dadake Tata yalitatuliwa na dadake Tatu. (Tamka kwa sekunde 5)
Maana ya Vitanza Ndimi
Bila shaka, umekabiliana na changamoto katika kutamka sentensi ulizopewa hasa kwa muda uliotolewa. Sentensi hizi ni mifano ya vitanza ndimi.

Hili ni fungu la maneno yanayotatanisha wakati wa kuyatamka kwa sababu ya kuwepo kwa sauti zinazokaribiana kimatamshi. Aghalabu watu wengi hukwama wanapojaribu kutamka vitanza ndimi na wengine hushindwa kuvitamka.

1.Hebu; Sikiliza vitanza ndimi vifuatavyo vikitamkwa kisha uvitamke kwa usahihi na kwa muda uliopewa.

Provide the following in sound. Get a person who can pronounce the given Kiswahili tongue twisters correctly and within the shortest time possible.

Viatu vile vitatu ni vya watu watatu waliotatua hali tata kwetu Jumatatu (Tamka kwa sekunde 5)
Mamluki amerukia milki ya malkia na mali ya Miriamu (Tamka kwa sekunde 5)
Wanawali wa Awali hawali wali wa awali ila wali wao(Tamka kwa sekunde 5) Ali hali kwa kila hali maana hana hali (Tamka kwa sekunde 3)
Matata yenye utata unaotatitiza ya dadake Tata yalitatuliwa na dadake Tatu (Tamka kwa sekunde 5)
2. Hebu Vitamke vitanza ndimi vifuatavyo kwa usahihi na kwa muda uliopewa. (Let the learners pronounce the tongue twisters within the given time. Then provide the right pronounciation in sound by getting a person who can pronounce the given Kiswahili tongue

twisters correctly and within the shortest time possible. The learner can gauge their pronounciation)
Kadogo mdogo alifinyanga udongo wa kutengeneza vyungu vidogo (Tamka kwa sekunde 3)
Kuku wako na vikuku vyako haviko huko kwake viko kwako (Tamka kwa sekunde 3) Lori lile la Lari lenye rangi limeregea rege rege. (Tamka kwa sekunde 3) Mto ule umefura furifuri na kuwafurusha watu wenye safura. (Tamka kwa sekunde 4)

Hebu Vitamke vitanza ndimi vifuatavyo kwa usahihi na kwa muda uliopewa. Kadogo mdogo alifinyanga udongo wa kutengeneza vyungu vidogo. (Tamka kwa sekunde 3) Kuku wako na vikuku vyako haviko huko kwake viko kwako. (Tamka kwa sekunde 3) Umuhimu wa Vitanza Ndimi
Vitanza ndimi vina umuhimu mkubwa hasa katika jamii kama ifuatavyo; Huwafunza na kuwazoesha wanajamii kuwa na matamshi bora na hivyo kuimarisha matamshi. Hujenga uwezo na ukakamavu wa kuongea au kuzungumza bila kutatizika. Hufikirisha hasa ndipo mtu aelewe maana ya anachokisema.
Hukuza uwezo wa ubunifu.
Hunoa bongo za wanajamii ambao baadaye wanaweza kuwa walumbi.
Huburudisha wanajamii.
Hujenga stadi ya umakinifu katika kusikiliza.

Maana ya Methali
Methali ni semi fupi za kimapokeo zinazotueleza kwa muhtasari fikira au mawazo mazito yanayotokana na uzoefu na tajriba ya jamii .
Methali huwasilisha ujumbe wake kwa matumizi ya lugha ya mafumbo na inayojenga picha akilini mwa mwanadamu.

Zoezi 1
Onyesha kipande cha kwanza na kipande cha pili katika methali zifuatazo kwa kutumia alama ya mkwaju
Vita havina macho
Chovya chovya humaliza buyu la asali
Kuteleza si kuanguka
Chururu si ndo ndo ndo
Ngoja ngoja huumiza matumbo
Mwenye macho haambiwa tazama

Vita / havina macho
Chovya chovya / humaliza buyu la asali
Kuteleza / si kuanguka

Chururu / si ndo ndo ndo
Ngoja ngoja / huumiza matumbo
Mwenye macho / haambiwa tazama
The blue stroke indicates the division required. Provide positive reinforcement for correct answers ‘vyema / vizuri’ and an encouragement for wrong answers ‘jaribu tena’ Sifa za Methali
Methali ni mojawapo ya vipera vya semi katika fasihi simulizi
Methali huwa na sifa zifuatazo;-

1. Huwa maneno machache yanayoweza kukumbukwa kwa urahisi. Kwa mfano: heshima si utumwa,Mwerevu hajinyoi
2. Mara nyingi huwa na vipande viwili kwa mfano,

Kipande cha kwanza................. Kipande cha pili
Mwangaza mbili..........................Moja humponyoka
Asiyekubali kushindwa................. Si mshindani
Mchumia juani............................ Hulia kivulini
3. Sifa nyingine ya methali ni kuwa hutumia picha au istiari. Istiari ni ulinganishi uliofichika ambapo maneno ya kulinganisha kama vile mithili ya, mfano wa na kadhalika hayatumiki. Hebu tazama picha zifuatazo

Mpanda ngazi hushuka
Mtaka cha mvunguni sharti ainame
Ujana ni moshi ukienda haurudi
Dalili ya mvua ni mawingu
Kila ndege huruka kwa bawa zake

5. Methali nyingi hujengwa kwa kutia chuku au kutia chumvi.Kwa mfano
Polepole ya kobe humfikisha mbali
Ulimi ni upanga
Mfinyanzi hulia gaeni
Maji ya kifuu bahari ya chungu

6. Aghalabu kipande cha kwanza kinaweza kikapingana na kipande cha pili. Kwa mfano:-
Kipande cha kwanza.............................Kipande cha pili
Haraka haraka .... haina baraka
Amani haiji .... ila kwa ncha ya upanga
Mtaka yote .... hukosa yote
Mwenye shibe .... hamjui mwenye njaa

Kulenga.................................... si kufuma

Umuhimu wa methali

Mbali na sifa zake methali pia zina umuhimu wake katika jamii. Kwa mfano:-

1. Kueleza na kutahadharisha jamii kwa mfano,Asiyeskia la mkuu huvunjika guu

2. Kuadilisha jamii kwa mfano, Umoja ni nguvu utengano ni udhaifu
3.Kufahamisha juu ya utamaduni, historia na mazingira ya watu, kwa mfano, Mwenda tezi na omo marejeo ni ngamani
4.Kupevusha akili, kwa mfano,Mpiga ngumi ukuta huumiza mkonowe

Sauti,Silabi na Maneno

Kabla ya kujenga maneno,sauti hizi hujenga silabi. Silabi ni tamko moja katika neno. kwa mfano,
Ba+ba ; = baba, O+a; = oa, M+jo+mba;= mjomba
Ndwe+le; = ndwele
Konsonati mbili +irabi mb+a
Konsonati tatu + irabi ndwe+le

Sentensi

Hebu tazama jinsi maneno tuliyojenga yanaweza kuunda sentensi.
Sentensi ni mpangilio wa neno au maneno kisarufi unaoleta maana.
Kuna aina tatu za sentensi.
Hizi ni Sentensi sahili, ambatano na changamano.
Sentensi Sahili huwa ni sentensi iliyojengwa kwa kitenzi kimoja.
kwa mfano
Mwanafunzi anasoma.
Mjomba amevaa kanzu.
Sentensi ambatano huwa ni sentensi mbili sahili au zaidi zilizounganishwa kwa kutumia kiunganishi, kwa mfano,
Dobi alifua nguo kisha akazipiga pasi.
Ekomwa amechaguliwa kama diwani na kisha akateuliwa kuwa meya.

Sentensi changamano huwa ni sentensi iliyoundwa na sentensi mbili sahili ambazo zinategemeana.sentensi moja sahili haiwezi ikawasilisha maana bila sentensi sahili ya pili. kwa mfano,

Yiene aliyepita mtihani wake vizuri amepata mfadhili.
Watoto wanaorandaranda mtaani watasakwa na kupelekwa shuleni
Mifano ya sentensi,

1. Wazazi hawashindwi kuwalea watoto
2. Kila mtu anapenda kuwa bingwa
3. Unafaa kuwa kimya katika maktaba
4. Vijana wanacheza mpira

Nomino na Vitenzi
Maneno yanayotumiwa kutajia vitu, viumbe, mahali, au hali kama tulivyoyaona huitwa NOMINO.
Vile vile kuna maneno ambayo hutumiwa kurejelea vitendo katika sentensi. Maneno haya huitwa VITENZI. Kwa mfano,Kimbia

sukumana
Panda
Nawa

Mizizi na Viambishi katika Vitenzi
Hebu tazama vitenzi vifuatavyo;-
ana/pik/a
ata/pik/a
wata/pik/a
ameni/pik/ia

ana/imb/a
tuli/imb/iwa
mna/imb/iana
uli/imb/wa

Sehemu iliyo katika kisanduku huitwa mzizi wa kitenzi. Hii ni kwa sababu haibadiliki kitenzi kinaporefushwa mwanzo na mwisho wa mzizi.
Sehemu zinazotanguliza mzizi huitwa kiambishi awali[ana/pik/a], na zinazotokea baada ya mzizi huitwa kiambishi tamati [ana/pik/a] .

Vivumishi

Pia kuna maneno ambayo hutumiwa kueleza zaidi kuhusu nomino. Maneno haya yenye kutoa sifa huitwa vivumishi kwa mfano;

Gari nyekundu
Nyumba kubwa
Mzee kipara
Nyumba mbili

Kuna aina nyingine za maneno ambayo hutumika katika sentensi.Aina hizi ni;-
Viwakilishi ni maneno au viambishi vinavyosimama badala ya nomino kwa mfano,

1. Lendeni alikuja.Tunaweza dondosha nomino Lendeni na tukasema Alikuja.Hapa kiambishi a kinasimama badala ya nomino Lendeni
2. Maduka yote yalifungwa. hapa tunaweza dondosha nomino maduka na tukasema yote yalifungwa. yote ni kiwakilishi kinachosimama badala ya nomino maduka. 3. Wakulima walipata hasara mwaka jana.Wao walipata hasara mwaka jana.katika sentensi ya pili wao ni kiwakilishi kinachosimama badala ya nomino wakulima

4. Mambo unayoambiwa unafaa uyazingatie kwa makini.

Hayo unayoambiwa yafaa uyazingatie kwa makini. Hayo ni kiwakilishi kinachosimama badala ya nomino mambo.
Vielezi;ni maneno ambayo hufahamisha zaidi kuhusu kitendo.Yanajibu maswali kama vile kitendo kilitendeka wapi?vipi?namna gani?lini? na kilitendwa mara ngapi?

1. Baba aliamrisha kijeshi. Neno kijeshi ni kielezi.
2. Tulikimbia uwanjani mara nyingi. Neno mara nyingi ni kielezi.

Viunganishi ni maneno yanayotumika kuunganisha maneno mengine, vifungu au sentensi.

1. Chagua kitabu cha hisibati au cha sayansi. Neno au ni mfano wa kiunganishi. 2. Walifika vijana kwa wazee.

Vihisishi ni maneno yanayoonyesha hisia mbalimbali kama vile hofu,furaha, mshangao, wasiwasi na kadhalika.

1. La Hasha!sitakubali kashfa hiyo.
2. Salale!Mtoto huyo amenusurika ajali hiyo.

Vihusishi ni maneno yanayotumiwa kuonyesha uhusiano uliopo kati ya vitu viwili au zaidi.

1. Vitabu viko juu ya meza
2. Tangu mwakilishi wetu achaguliwe haonekani kijijini.

Ngeli

Kwa mujibu wa upatanisho wa kisarufi, Kiswahili kina ngeli zifuatazo :-

Ngeli ya A-WA
Ngeli ya KI-VI
Ngeli ya U-I
Ngeli ya LI- YA
Ngeli ya I-ZI
Ngeli ya U-U
Ngeli ya Mahali PA-KU-MU,
Zoezi la 1

Ngeli hii hugawika mara tatu kulingana na viambishi awali vya upatanisho wa kisarufi.
Navyo ni;Pa/po. Hiki huonyesha mahali mahsusi panapojulikana au panapoonekana.
Mfano.
Pale barabarani pamemwagika petroli.

Ku/ko Hiki huonyesha mahali kusiko dhahiri au kusikojulikana vizuri.

Mu/mo Hiki huonyesha mahali ndani ya kitu.
Mle ukumbini mmejaa watu.

Nomino katika hali ya Udogo na ukubwa
Nomino katika hali ya udogo huingia katika ngeli ya KI-VI nazo nomino katika hali ya ukubwa huwa katika ngeli ya LI-YA

Ni muhimu kukumbuka kuwa:-
Nomino zote za viumbe wenye uhai ziko katika ngeli ya A-WA
Nomino zote katika ngeli ya KU huundwa kutokana na vitenzi
Ngeli ya YA-YA huusisha nomino ambazo kwa kawaida huwa majina ya vitu majimaji.
ANDIKA KULINGANA NA MAAGIZO YALIYO KWENYE MABANO :- Kijia kile kinaelekea mtoni
Mnyambuliko wa Vitenzi

Maana ya Mnyambuliko

Mnyambuliko ni hali ya kuvuta kitenzi kwa kukipa viambishi tamati ili kuleta maana nyingine

Sehemu zilizo katika kisanduku zinaonyesha mnyambuliko katika kauli mbalimbali kama ifuatavyo
Sentensi zufuatazo zinahusu kitenzi katika kauli ya kutenda katika hali zilizotajwa.
Bainisha hali hizo na sentensi hizi

Kauli za kunyambua
Tenda - hii ni hali ya kufanya kitendo kwa mfano, cheka, imba, ruka ,safiri

Tendewa - mtu hutendewa kitu / jambo na mwingine.
Pia mtu / watu hutenda jambo kwa niaba ya mwingine / wengine

kwa mfano, Alichekwa, somewa, imbiwa, rukiwa, safirishwa.
Vitenzi katika kauli hii huishia na -iwa, -ewa, -liwa, lewa

Tendeka: - Huonyesha kutendeka au kukamilika kwa jambo fulani. Wakati na mtendaji havitiliwi maanani. kwa mfano, Chekeza, imbika, rukika, safirika.Vitenzi katika kauli hii huishia na -ika, -ka

Tendeana: - Hii ni hali ya pande mbili kutendeana, upande mmoja unatenda na ule mwingine unatenda vile vile.Vitenzi katika hali hii huishia kwa -ana

Kutendea: - Kitenzi katika kauli hii hudokeza yafuatayo;
Kifaa fulani kilitumiwa kutekeleza kitendo Fulani
Kitendo kilitendewa mahali fulani
Sababu ya kitendo fulani
Kitendo kuelekea mtu au kitu fulani
Kitendo kilitendwa kwa niaba ya mtu fulani
Vitenzi katika hali ya kutendea huisha na -ia au -ea

Kauli za kunyambua ii
Kutendea, hali hii huonyesha kupokea tendo

mfano,
Mti umepand/wa/
Vitenzi katika kauli hii huisha na - wa,- lewa au -liwa

Kutendesha; - Katika hali hii mtu au kitu fulani husababisha mtu / kitu

Kingine kutenda jambo fulani
Pia hutumiwa kuonyesha hali ya kulazimisha
kwa mfano, Kuendesha, rusha, pikisha, zamisha
Vitenzi katika kauli ya kutendesha huisha -ish, -esh, - za, na,-lish

Nukta mkato/ semi koloni hutumiwa kutenganisha sentensi iliyo ndefu sana. Kwa mfano:(1) Hakuna jambo rahisi maishani; kijana, ukitaka cha mvunguni lazima ujitolee na ustahamili kuinama.(2) Mto wa Nairobi umechafuliwa sana; Itabidi tuungane mikono kuusafisha na kuhakikisha kuwa maji yake ni safi na yanaweza kutumiwa na binadamu pamoja na wanyama.

1.Nukta pacha /koloni hutumika kutanguliza maneno yaliyo katika orodha.Mfano:Mama alienda sokoni akanunua matunda: maembe, mapera, mafenesi,parachichi, matikiti, mapapai na machungwa2.Kuonyesha maneno ya msemaji katika mtindo wa tamthilia kwa mfano:Cherop: Njagi yuko wapi?Kariuki: AmetokaCherop: Na Simiyu atakuja leo?Kariuki: Bila shaka.3. Kutenganisha saa na dakika au saa,dakika na sekunde.Mfano10:30, 11:25:32 4.Katika misahafu kama vile Korani na Bibilia kuonyesha sura na aya.Luka 3:7-12Yunus a.s, 4:163

Parandesi/mabano hutumiwa:

Kubainisha sauti za lugha mfano[a], [e], [i], [o], [u]
Kufungia nambari au herufi katika kuorodhesha. Mfano, kuwasili kula kulala na kadhalika Hutoa maelezo kwa waigizaji kwa mfano, Achieng (akilia) Kwa nini unaniacha? (anasinasina)Hutumiwa kutoa ufafanuzi zaidikwa mfano,Mombasa (mji wa pwani ya Kenya) ni maarufu sana kwa Utalii.Hubana kisawe cha maneno au kufungia maneno yanayotangulia au maelezo kuhusu neno katika sentensikwa mfano Ami (nduguye baba) amefika. Alama hisi hutumiwa kuonyesha hisia za moyoni kama vile furaha,
mshangao,uchungu,mshtuko,majuto, huzuni na kadhalika, Mfano:

1. Lo!mtoto amevunja sahani!
2. Hongera!
3. Umefuzu mtoto mzuri !
4. Laiti ningalijua! Nisingelimkopesha!
5. Pole! Sikujua ulipata msiba.

Kuna alama nyingine zaidi za kuwakifisha kama vile:
ritifaa (')
kiulizi (?),
mkwaju/mshazari (/)

alama za mtajo/za kunukuu/za usemi (")
herufi kubwa (H, E)

Kufikia mwisho wa somo hili uweze
Kutaja na kueleza baadhi ya sheria katika mashairi ya arudhi.
Kueleza ujumbe wa mtunzi wa shairi.
Maana ya Shairi
Kutokana na zoezi ulilofanya umeona kuwa shairi ni mtungo wa kisanaa wenye mpangilio maalumu kwa lugha ya mkato.
Asili ya shairi ni nyimbo.
Zamani watu walikuwa wakiimba nyimbo za:-

kuwabembeleza watoto walale
jandoni
harusi
Nyimbo hizo zikaja kuwekwa kanuni za utunzi kama vile vina, mizani, beti na kisha ushairi ukatokea.

Zoezi1
Sema kweli au si kweli.

Umuhimu wa shairi

Kufundisha maadili mema kama vile heshima, usafi, ukarimu, kusaidiana na kuvumiliana
Kuikosoa jamii na kuipa mwelekeo kama vile kurekebisha maovu kama ufisadi, kujaribu kuishauri jamii kuhusu jinsi ya kukabiliana na magonjwa kama vile ukimwi na njaa
Kuburudisha.

Mateso ya Watoto

1.Ninalia na kulia, nakumbuka na umia,
Namwomba naye Jalia, nipate cha kutumia,
Nikikumbuka dunia, nataka hata zimia,
Mateso yetu watoto, ni Mola anayejua.

2. Ofisa kanichukua, kule kwetu ni Bungoma

Nikaletwa Kaliua, nikamlelee Wema
Maendeleo amua, miezi sita kukwama,

3.Baba kuwa safarini,nanyimwa nacho chakula,

Malalo yangu bandani,kunukiwa na milala,
Mapema osha sahani,na mabaki ninakula.
Mateso yetu watoto,ni Mola anayejua.

4.Mwili wangu,kidhofika,babu auliza hali,
Nami kujibu nataka, mama kazidi ukali,
Wapi nitenda fika, ndugu kwa Mola wasili,

5. Nilikwenda migodini, napo kumbukumbu kovu,
La kufikiwa shimoni, mguu wangu mbovu,
Sasa nami masikini, nimebaki mlemavu,

Katika shairi ulilosoma umetambua ya kwamba:-

Lina beti tano- ubeti ni kifungu kimoja au mgawanyiko maalum unaopatikana katika shairi
Vina (kwa umoja Kina) ni sauti zinazotokea katika mwisho wa kipande cha mshororo. Mizani ni silabi au tamko moja katika neno la shairi
mshororo ni msitari mmoja katika shairi
kibwagizo ni mshororo unaorudiwa katika beti

Maana na umuhimu wa kamusi

Kamusi ni kitabu kinachohifadhi maneno yanayopatikana katika lugha fulani katika kipindi fulani cha wakati. Kamusi ni muhimu sana kwa jamii:
Hutoa maelezo ya maana za maneno na kutupa ufafanuzi unaotusaidia kuelewa maana za maneno mapya au mazito tunayokumbana nayo katika lugha.
Hutuwezesha kufahamu namna maneno yanavyoendelezwa
Hutuangazia aina ya neno yaani kama neno ni nomino, kitenzi, kiwakilishi, kivumishi, kielezi, kihisishi au kihusishi
Hutuelekeza namna ya kutumia neno fulani. Aghalabu kamusi nyingine zinapotoa maelezo ya neno hufuatiliza na kuonyesha jinsi neno linavyotumiwa katika sentensi

Hutudokezea visawe vya maneno
Hutuonyesha kama neno hubadilisha umbo lake katika wingi toka umoja
Hufahamisha namna kitenzi kinavyoweza kunyambuliwa

Mpangilio wa maneno
Kamusi huyapanga maneno kwa njia ambayo humrahisishia mtumiaji kuyarejelea kama ifuatavyo:
Maneno hupangwa kwa utaratibu wa kiabjadi au kialfabeti kuanzia A - Z kwa mfano

Amana
Amani
Bakuli
Baraza
Baridi
Chai
Chura
Daima
Dira
Wehu
Yai
Zama

Ikiwa sauti za kwanza katika maneno zinafanana kwa mfano kama katika maneno Amana na Amani, mtu huenda kwa sauti ya pili, ikiwa pia hizo zinafanana, huenda kwa ya tatu au ya nne kama hali hiyo inajitokeza kwa sauti ya tatu, huendelea na hali hii mpaka sauti zitakapotofautiana, hapo ndipo huangalia ile inayokuja kwanza kiabjadi. Maneno hupangwa kwa njia elekezi. Pale juu pembeni mwa ukurasa huwekwa neno linalotangulia kutolewa maelezo katka ukurasa huo.Haya humrahisishia mtumiaji kukadiria kwa wepesi pale atalipata neno analolitafutia maana na hivyo kuokoa wakati. Iwapo neno ni kitenzi, kiambishi 'ku' kinachotangulia vitenzi hudondoshwa. Hivyo: Kuchota huwa Chota
Kufariji huwa Fariji
Kupamba huwa pamba
Kusafiri huwa Safiri
Kutembea huwa Tembea

Matumizi ya Vifupisho

Kamusi hutumia vifupisho kuonyesha aina za maneno ya Kiswahili,mathalani;
(N) - Nomino
(T) -Kitenzi
(V)- Kivumishi

(W) -Kiwakilishi
(E) -Kielezi
(U) -Kiunganishi
(I) -Kihisishi

Hali kadhalika, kunavyo vifupisho vya maneno mbali mbali vinavyotumika katika kamusi navyo ni kama vile;

Taz ikimaanisha; tazama
M.f ikimaanisha; mfano
K.v ikimaanisha kama vile
N.k ikimaanisha; na kadhalika
M.t ikimaanisha; methali
Ms ikimaanisha; msemo
Nh ikimaanisha; nahau

Umoja na Wingi

Kamusi pia hutambulisha umoja na wingi wa nomino.

Kitenge (N) vi -(vi-ni kiambishi kinachoonyesha wingi wa kitenge yaani vitenge) Binadamu (N) (Hii haikuwekekewa kiambishi chochote kwani hubakia vivyo hivyo katika umoja na wingi)
Shamba (N) ma ;(ma-ni kiambishi kinachoonyeshawingi wa shamba yaani mashamba)
Mgomba (N) mi - (mi -ni kiambishi kinachoonyesha wingi wa mgomba yaani migomba)

Kufikia mwisho wa somo hili uweze:-

Kujeleza maana ya tahadhari

Kutaja na kueleza sifa za matumizi ya lugha katika tahadhari
Kufasiri ujumbe katika picha na alama za tahadhari
Kueleza umuhimu wa tahadhari

Maana na matumizi ya Tahadhari

Zoezi ambalo tumekamilisha hapo awali linahusiana na alama za tahadhari.Tahadhari ni ujumbe unaotoa ilani au onyo kwa watu ili kuwatanabahisha kuhusu jambo fulani.Jambo tunalotanabahishwa nalo huenda likawa la hatari au jambo ambalo mtu hafai kulifanya kwani linaweza kuwa na madhara fulani. Aghalabu ujumbe katika tahadhari hutolewa kupitia kwa

maneno yaliyoteuliwa kwa uangalifu na kuwekwa kwa muhtasari. Aidha,ujumbe huu hupitishwa pia kwa njia ya michoro, picha, alama au ishara. Kwa mfano;

Tahadhari hizi zinatolewa kwa njia ya michoro au ishara.Tahadhari zinazotolewa kwa njia hii huweza kufupisha ujumbe mrefu ambao ungehitaji kuelezwa kwa maneno mengi. Hata hivyo, michoro na ishara hizi huhitaji kufasiriwa ili watu waelewe maana ya ujumbe unaowasilishwa.

Kwa upande mwingine, kuna tahadhari nyingine zinazopitishwa kwa njia maneno pekee ila michoro au ishara.Tahadhari kama hizi zimetamalaki katika pakiti za bidhaa tunazotumia manyumbani mwetu au pakiti za dawa kwa mfano.

Tahadhari huweza kuwekwa mahala maalumu ambapo tahadhari inahitajika na ambapo zitaonekana kwa urahisi. Mathalani tahadhari nyingi za barabarani huweza kuwekwa pahala palipo wazi na ambapo tahadhari hiyo inahitajika zaidi.Iwapo pana pahala penye mteremko,itawekwa kwani ndipo panafaa
Kwa upande mwingine, baadhi ya tahadhari huwekwa kwenye mavazi kama vile shati

Matumizi ya Lugha katika tahadhari

Lugha ya tahadhari ina sifa zifuatazo:-
Lugha ya tahadhari ni sahili
Lugha huwa rahisi kueleweka
Aghalabu maneno huandikwa kwa herufi kubwa na kwa wino mzito
Mara nyingi huandikwa kwa rangi nyekundu ili kutilia mkazo ujumbe unaowasilishswa.
Hutumia viakifishi kama vile alama hisi au kiulizi ili kuujaliza ujumbe. Kutokana na mifano ya tahadhari uliyopewa, jibu maswali yafuatayo kwa kusema kama ni kweli au si kweli